

# Agnes Branting och de liturgiska färgernas återkomst i Svenska kyrkan

---

MARGARETA RIDDERSTEDT

## *Direktris på Handarbetets Vänner – ledare för Licism*

Agnes Branting (1862–1930) var under 1800-talets sista årtionde och början av 1900-talet en mycket betydelsefull person inom det kyrkliga textilområdet. Sina största insatser gjorde hon för forskning och nytillverkning och kanske främst för återinförandet av de liturgiska färgerna i Svenska kyrkan. Hon var inte ensam om sitt intresse för paramenta och liturgiska färger. Detta låg i tiden bland teologer, forskare, arkitekter och konstnärer i såväl Sverige som England och det protestantiska Tyskland. Genom sin position som ledare för två stora textilateljéer, Handarbetets Vänner (HV) och Licism, kom hon att få stort inflytande på att kunskap och intresse ökade ute i församlingarna.

I Svenska kyrkan hade bruket av liturgisk skrud aldrig helt upphört, fastän man efter reformationen hade minskat antalet plagg i den prästerliga och framför allt i den biskopliga skruden. Antependium och kalkkläde användes, och i kyrkolagen föreskrevs att mässhake skulle användas vid nattvardsgång.<sup>1</sup> Intresset för de liturgiska färgerna hade dock avtagit med tiden och under den större delen av 1800-talet tillverkades enbart röda och svarta sammetsmässhakar och -antependier.<sup>2</sup>

---

1 Branting 1920, Estham 1976, Estham 2005.

2 Estham 1992.

## *Vem var Agnes Branting – biografiska uppgifter*

Agnes Branting föddes 1862 i Värmland, i Åtorp, Nysund, och dog 1930 i Stockholm efter en längre tids sjukdom, enligt dödsannonsen på palmsöndagen. Sedan fadern, Carl Johan Branting, apotekare i Hjo, avlidit 1869, flyttade modern Maria Branting med sina två döttrar till Skara, där Agnes gick i flickskola. Vid 16 års ålder började hon sin utbildning vid Slöjdföreningens skola i Stockholm och gick därefter på Tekniska skolan. År 1883 utexaminerades hon som den ena av de två första teckningslärarinnorna med textil inriktning.<sup>3</sup>

Omedelbart efter studierna knöts Agnes Branting till Handarbetets Vänner och sändes ut på olika studieresor. Sommaren 1885 reste hon tillsammans med Molly Rohtlieb (dotter till kyrkoherden i Tyska kyrkan) till Lübeck, Köln och Brügge för att studera medeltidskonst och till Antwerpen för att se världsutställningen.<sup>4</sup> Hon gjorde flera studieresor till Tyskland. Under två månader 1886 studerade hon textilier i Berlins och Dresdens museer och etablerade kontakter med de utbildningar som var knutna till dem.<sup>5</sup>

1891 utsågs hon, 29 år gammal, till HV:s direktis.<sup>6</sup> Hon ledde hela dess verksamhet till 1904, då hon mer eller mindre tvingades begära avsked.<sup>7</sup> Då grundade hon Licium, en ateljé för kyrklig och heraldisk konst, tillsammans med brodösen Mimmi Börjesson och konstnärinnan Sofia Gisberg. 1908 tog hon initiativ till att konserveringsateljén Pietas startades.<sup>8</sup>

---

3 Wollin 1951.

4 HV Årsberättelse 1885; Nordiska muséets arkiv, HV-arkivet. HV styrelseprotokoll 1881–1885. 1885, 4 april § 2: Resebidrag skulle för en medlem i konstutskottet sökas hos Kungl. Maj:t. för att besöka expositionen i Antwerpen. 1885, 7 maj § 1: ”Bestämde att Frk Branting skulle få 100 kr som resebidrag för att medfölja Frk Rohtlieb till Antwerpen.”

5 HV Årsberättelse 1886.

6 HV Årsberättelse 1891. Sedan februari månad är Agnes Branting direktis.

7 HV Årsberättelse 1903. 27 maj inlämnade Agnes Branting sin avskedsansökan. Den beviljades 5 juni men hon övertalades att stanna kvar till 15 jan.; von Zweigbergk 1974 och KB Acc 1984/50. Den formellt utlösande faktorn till schismen var uppsägningen av ett antal medarbetare, som i flera år motarbetat Agnes Branting, ifrågasatt hennes auktoritet och ledningens; Nordiska museets arkiv, Carin Wästbergs personarkiv.

8 Estham 1988; Lundwall 2003. Verksamheten sedermera införlivad i Riksantikva-

När Agnes Branting blivit direktis på HV 1891, började den egentliga tillverkningen av kyrkotextilier där. Den första större beställningen i beställningsboken (förd av Agnes Branting) är textilier till Skara domkyrka i samband med Zettervalls restaurering, beställda genom Skara Paramentförening och delvis utförda på plats 1892–1894. Denna paramentförening bildades vid ett sammanträde 30 april 1891 hemma hos domprostinnan Linnarson i Skara. En kommitté tillsattes bestående av tolv damer.<sup>9</sup> Vid detta tillfälle höll Gustav Teodor Lundblad, medlem i Paramentikens Vänner i Göteborg och i Kyrkosångens Vänner, ett föredrag, *Om kyrkliga prydnader och särskilt s.k. Paramenta*, som sedan trycktes.<sup>10</sup> Kommittén samlade in 1459:09 kr till nya textilier i domkyrkan. Material och mönster till alla textilerna beställdes från HV och flera av kommitténs medlemmar utförde broderierna. Ett rött alttarbrun komponerades av Carin Wästberg.<sup>11</sup> Ett vitt kalkkläde skänktes och broderades av ”Fru M. Branting och hennes döttrar”.<sup>12</sup> Intressant är att förutom i rött och svart levererades material även till gröna bokdynor och altarringskläden. Kanske hörde Agnes Branting Lundblads föredrag. I varje fall ägde hon ett dedicerat exemplar av hans tryck.<sup>13</sup> Hon och många andra hänvisar till denna lilla skrift, som bl.a. behandlar användningen av de liturgiska färgerna.

En viktig studieresa gick 1892 till Tyskland. Även då hade Agnes Branting sällskap med Molly Rohtlieb.<sup>14</sup> De båda besökte bland mycket annat en stor utställning av kyrklig konst, såväl katolsk som evang-

---

rieämbetets verksamhet.

9 Nordiska museets arkiv, HV-arkivet D III b:1, s. 1; *Dagny* 1894, nr 7, s. 252–253.

10 Lundblad 1891; Hagberg 2006. G. T. Lundblad, född i Trollhättan 7/9 1851, död 1/2 1931. Skara gymnasium 1865, studier i Uppsala 1873, prästvigd i Skara 1878, komminister i Händene 1876, kyrkoherde i Trollhättan 1904, kyrkoherde i Fredsberg 1911. Prost i Norra Vadsbro kontrakt 1916. I Händene finns ett antal originella textilier, bl.a. band i olika färg med broderade texter att hänga upp i koret. (Inlämnade till RAÅ:s textilkonservering för ev. åtgärd på 1990-talet.)

11 Signerad Widebeck & Wästberg. Se nedan. Carin Wästberg var HV:s direktis 1905–1930.

12 Nordiska museets arkiv, HV-arkivet D III b:1, s. 1; *Dagny* 1894, nr 7, s. 252–253.

13 Agnes Geijers bibliotek i Upplandsmuseet. Kapsel AB. Agnes Branting representerade som HV:s direktis under sommaren HV på en utställning i Göteborg.

14 HV Årsberättelse 1892.

elisk, på Hohenzollersche Kunstgewerbemuseum i Berlin. I Berlin knöt de kontakter som förde dem till ledande centra för tillverkning av kyrkotextilier i den nyväckta liturgiska andan. Dessa centra låg i Neuendettelsau, Marienberg, Ludwigslust och Henriettenstift i Hannover. Vid återkomsten höll Branting ett föredrag hos Svenska Slöjdföreningen. Detta trycktes året därpå i föreningens tidskrift.<sup>15</sup> Hennes föredrag 1892 lade grunden för den kommande utvecklingen av den sakrala textilkonsten, efter att också biskop Uddo L. Ullman 1891 uttalat ett intresse för liturgi och kyrkotextilier. Jag har inte funnit något som tyder på någon direkt påverkan från biskop Ullman beträffande återupprättandet av liturgisk färgkanon. Snarare är det hennes eget besök i Neuendettelsau som jag tror kan ha påverkat Agnes Branting. Den obrutna textila traditionen gjorde det lätt att knyta an till både det medeltida och det fornkristna arvet.<sup>16</sup>

## De liturgiska färgernas ursprung

### *Skrifter om liturgisk färgkanon*

Växling av färger som användes vid olika tillfällen under kyrkoåret benämns färgkanon.<sup>17</sup> De liturgiska färger vars bruk man återupplivade och som fortfarande används i Svenska kyrkan är rött, vitt, violett alt. blått, grönt och svart. Den liturgiska färgkanon som återupptogs i slutet av 1800-talet är i grunden gemensam för den romersk-katolska kyrkan och de evangeliska kyrkorna. Dess färger liksom deras användning under kyrkoåret går tillbaka på påven Innocentius III:s uppteckningar om bruket i Rom 1193.<sup>18</sup>

---

15 Branting 1893.

16 Att man genom århundradena fortsatt att bära mässhake kan man se i kyrkornas stora skrudförråd. Man har lagat och sytt om äldre/medeltida mässhakar och skaffat nya under årens lopp. De har kanske främst använts på de stora högtidsdagarna även om det inte firats nattvard. Svarta mässhakar användes vid nattvardsgång då man ansåg att sådana gudstjänster förknippades med bot och allvar.

17 Bexell 2015.

18 Den äldsta bevarade färgordningen är *De sacro altaris mysterio*, som skrevs av kardinal Lothario de Conti (Segni), innan han 1198 blev påve Innocentius III. Där beskrivs färgordningen för kyrkoåret i staden Rom. Såväl Agnes Branting som de tyska författarna hänvisar endast till honom som påve. Braun 1907, s. 28, s. 780–781.

I det medeltida material som bevarats i svenska kyrkor kan man se textilier i alla liturgiska färger.<sup>19</sup> I Linköpings domkyrka har till exempel senmedeltida skrud uppsättningar (mässhake, dalmatika och/eller tunika och bokdyna) i rött, grönt och vitt bevarats.<sup>20</sup> 1619 fanns i Västerås domkyrka uppsättningar (inklusive korkåpa) i rött, grönt, vitt och blått.<sup>21</sup> Det är inte otroligt att det också funnits åtminstone svarta textilier som försvunnit.

De liturgiska färgerna behandlades i skrifter både av teologer och konsthistoriker/konstnärer utomlands och i Sverige. Den engelske arkitekten A. W. N. Pugin hade tidigt, 1844, omnämnt de fem liturgiska färgerna, ”canonical colours”, enligt Innocentius III:s tradition i sin *Glossary of ecclesiastical ornaments and costume*.<sup>22</sup> Den tyske forskaren Joseph Braun refererar också till Innocentius i sitt stora grundläggande verk *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient*, 1907.<sup>23</sup>

Från 1837 var Wilhelm Löhe evangelisk församlingspräst i Neuen-dettelsau i Bayern, där han grundade en diakonissutbildning och en paramenttillverkning.<sup>24</sup> En ”den lutherska paramentikens restauration” i Tyskland inleddes där hösten 1857 med Löhes föreläsningar över ämnet *Schmuck der heiligen Orten*.<sup>25</sup> På den lutherska sidan skriver sedan Moritz Meurer 1867 i sin *Altarschmuck* om de liturgiska färgerna med utgångspunkt från äldre romersk färgkanon.<sup>26</sup>

---

19 Branting 1920; Stolt 1964.

20 En grön och en vit dalmatika omsydda till mässhakar på 1600-talet. Intressant är att en av de omsydda vita dalmatikorna användes till att laga den andra som blivit sliten! Agnes Branting var med då dessa hittades 1908; Estham 2001, s. 102 och 113–123. Om biskop Nils Hermanssons skrinläggning skedde den 4 februari bör denna ha infallit under trettondedagstiden, vilket motiverat anskaffande av en grön skrud.

21 Ekström 1976, s.86–87.

22 Pugin 1868: Black, s. 43–45; Blue, Violet, s. 45–46; Green, s. 150; Red, s. 198–199; White, s. 243–245.

23 Braun 1907, s. 28, s. 728–749.

24 Geiger 2003; Bexell 1987, s. 31–35; Rosenberg 1979, s.172–174; Schrader 1999.

25 Bexell 1987, s. 220.

26 De liturgiska färgerna presenteras även i *Christliches Kunstblatt* 1863, s. 39–44.

## *Tankar om liturgiska färger hos svenska teologer*

En av de första i Sverige som särskilt intresserade sig för den liturgiska utvecklingen var U. L. Ullman.<sup>27</sup> Han anslöt sig liksom Wilhelm Löhe till gängse romersk-katolsk färgkanon, som man betraktade som övergripande och allmängiltig, och inte som konfessionsskiljande, eftersom den går så långt tillbaka som till 1190-talet. I sitt arbete med kyrkohandboken ville Ullman särskilt framhäva kyrkoårets växling i gudstjänsten, något som bruket av liturgiska färger och variationen i mässmusiken understryker. I högmässans sångpartier växlade man mellan olika melodiserier under olika perioder och högtidsdagar.<sup>28</sup> I den nya handboken 1894 står det dock inte något om de liturgiska färgerna.<sup>29</sup>

De tyska skribenterna citerades ofta av författarna till *Parament-Verkstadens bref* i Göteborg och i *Olivebladet* på Ersta. Redan 1883 antyds de fem liturgiska färgerna och deras användning i de första av *Parament-Verkstadens bref* av sign. B (trol. G. L. Björk) och David Davidsson (sign. Δ = delta).<sup>30</sup> De svenska präster som höll föredrag och publicerade skrifter i början av 1890-talet, U. L. Ullman, G. T. Lundblad och D. Davidson,<sup>31</sup> utgick direkt från Moritz Meurers skrivning.

Flera av det tidiga 1900-talets ”högkyrkliga” präster intresserade sig för de liturgiska textilierna och tog initiativ till beställningar till sina församlingskyrkor.<sup>32</sup> De hade ofta kontakt med Licium och direktрисen Agnes Branting.

När Nathan Söderblom blev ärkebiskop 1914, var både HV och Licium sedan länge etablerade (30 resp. 10 år) och aktiva med kyrklig produktion och den liturgiska färgkanon som var på väg att slå igenom. När Uppsala domkyrka 1924 beställde skruduppsättningar i tre

---

27 Bexell 1987, s. 224; Bexell 1992, s. 141–142.

28 Bexell 1988.

29 Inte förrän i förordet till Evangelieboken 1942. För denna uppgift tackar jag professor em. Oloph Bexell.

30 *Parament-verkstadens bref* 1883–1884, n:o 1, s. 1–2 och n:o 2, s. 11.

31 Davidson 1890.

32 Kilström 1990, s. 27–32: Den ”moderna högkyrklighetens” kontakter med England omkr. 1910.

färger från Licium, var både domkyrkosysslomannen Nils Söderberg och ärkebiskopen involverade.

### *Tankar om liturgiska färger hos svenska textilkonstnärinnor*

I Sverige läste troligen Hanna Winge, tidigare konstnärlig ledare på HV, och lärarinnan Molly Rohtlieb och säkert Agnes Branting både tyska romersk-katolska och protestantiska skrifter och engelska texter.<sup>33</sup>

När Agnes Branting presenterar de fem liturgiska färgerna i sitt föredrag 1892, nämner hon de tyska skribenterna Moritz Meurer och Martin Eugen Beck.<sup>34</sup> I föredraget beskriver hon färgkanon utförligt. Hon påpekar att de fem liturgiska färgerna går tillbaka till den äldre medeltiden och är gemensamma för de evangeliska kyrkorna och den romersk-katolska kyrkan:

I den protestantiska kyrkan äro de nu allmänt antagna af alla dem, som sysselsätta sig med paramantik. De hafva en särskildt vacker och tilltalande betydelse, i det de beteckna de olika tiderna af kyrkoåret. Att genast vid inträdet i kyrkan genom färgerna påminnas om hvilken högtid som firas bör ju stämma till andakt.<sup>35</sup>

Någon annan motivering till bruket ger hon inte. De olika färgerna har enligt Branting följande symbolik:

*Hvitt*, den himmelska härlighetens och renhetens färg, användes under de stora Kristusfesterna såsom jul, trettondagen och påsken samt Christi himmelfärdsdag. *Rödt*, kärlekens och blodets färg, under pingst och på martyrernas dag.<sup>36</sup> *Grönt*, hoppets färg, under veckorna efter trettondagen samt hela trefaldighetstiden. *Violett*, botfärdighetens färg, under advent

---

33 Meurer 1867; Braun 1907; Pugin 1868.

34 Branting 1893, s. 2.

35 Branting 1893, s. 9.

36 Möjligen menar hon med martyrer Alla helgons dag. Jfr Bexell 2015.

och fastlag. *Svart*, sorgens färg, endast under långfredagen och sorgegudstjänster.

På Stockholmsutställningen 1897 visade Handarbetets Vänner exempel på antependier i alla de fem liturgiska färgerna.<sup>37</sup> De föremål som visades var Agnes Brantings röda antependium, utställt på Chicagoutställningen 1893 (senare sålt till soldatkyrkan vid Hälsinge regemente i Gävle), ett violett sidenantependium av Carin Wästberg (nu i Strängnäs domkyrka), ett svart tillhörande Sundsvalls Gustaf Adolfs kyrka och ett vitt av Sofia Gisberg. År 1901 inköptes ett grönt antependium från HV till den nybyggda S:t Peterskyrkan, en metodistkyrka i Stockholm.<sup>38</sup> Det är troligt att det var detta som visats på utställningen och fanns i lager på HV.<sup>39</sup> Det tidigaste gröna antependiet som tillverkats hos HV gick 1895 till Skärkinds kyrka i Östergötland.<sup>40</sup> Båda var komponerade av Agnes Branting och har som motiv ett livsträd.

Konstnärinnan Sofia Gisberg beskriver 1910 kort de fem färger som HV visat på utställningen 1897:

*hvitt* den himmelska härlighetens färg, *rödt*, kärlekens och blodets färg, *grönt*, hoppets färg, *violet*, botfärdighetens färg och *svart*, sorgens färg.<sup>41</sup>

---

37 Nordiska museets arkiv, HV-arkivet A II:6. Ia sektionen, Konstutskottet 1895–1897. Protokoll 1 maj 1896. Bl.a. fröken Rohtlieb och fröken Gisberg. Om utställningen 1897: ”Fem parament i de olika kyrkliga färgerna skulle utföras. [...] 2) Ett parament af hvitt siden dekorerat med den grupp af englar som Frk Gisberg utfört för Sundsvall”. Protokoll 13 jan 1897, Protokoll 4 febr. 1897.

38 Alm 1974. Kyrkan ritad av Erik Lallerstedt, den enda frikyrka som ingår i mitt forskningsmaterial. Göran Alm kan inte påminna sig att han sett något om en beställning av antependiet under sin forskning.

39 Det har en 7 cm bred uppvikning nedtill av det tjocka klädet, varför man kan anta att det inte var måttbeställt för denna kyrka. På bilder från utställningen ser det ut att vara helt utvikt.

40 Antependiet förstördes inte då kyrktornet brann 1906. Skulle också möjligen kunna vara det som visades på Stockholmsutställningen 1897.

41 Gisberg 1910, del 1, s. 159.

Att Handarbetets Vänner första gången visade antependier i de fem liturgiska färgerna 1897 uppmärksammades till och med i engelsk press. Detta behöver inte tyda på någon direkt påverkan från England utan snarare på en viss kontakt.<sup>42</sup>

Genom att Agnes Branting ledde tillverkningen på HV och Licium, hade hon möjlighet att marknadsföra idén om de liturgiska färgerna. Sedan Agnes Branting och Sofia Gisberg 1904 lämnat HV avtog intresset för liturgiska färger där.<sup>43</sup> Men verksamheten på Licium visar att produktionen av textilier i alla liturgiska färger i stället ökade här. Intresset fördes sedan vidare till bl.a. Sofia Widén, som övertog ledningen av Licium efter Agnes Brantings död.

### ”Textil skrud i svenska kyrkor” 1920

Agnes Brantings skrift *Textil skrud i svenska kyrkor*, som utkom 1920, har ett helt kapitel om de liturgiska färgerna med en mer utförlig historisk översikt.<sup>44</sup> Här stödjer hon sig även på Josef Braun och refererar beträffande färgkanon till nyare engelsk litteratur, *Liturgical Colours*, från 1918.<sup>45</sup> I enlighet med Innocentius III:s färgkanon beskriver hon den vita färgens användning mycket målande:

Enligt densamma skulle den hvita färgen såsom renhetens symbol användas vid Jesu födelses dag, vid Jesu namnsdag, vid Johannes döparens dag och änglarnas dag. Såsom en erinran om den underbara stjärnan, hvars strålar förde de vise männen till

---

42 Nordiska muséets arkiv, HV-arkivet F IV:1. *The Queen, the Lady's newspaper*, July 31 1897: "[...] and the fourth [section] is reserved for ecclesiastical decorative work. Froken Branting is quite an authority and has written an interesting essay on this subject. All five liturgical colours, which are still used, although not as a general rule, in Swedish churches, are represented, there beeing a red, a white, a black, a violet and a green antependium, the designs of two are by Froken Branting." Sign. Jessie.

43 Nordiska muséets arkiv, HV-arkivet A II:6. Konstutskottet, I sektionen, 5 maj 1904. Det gröna antependiet till Grythytted/Gryhyttan 1905 både komponerades och administrerades av Sofia Gisberg år 1904.

44 Branting 1920, s. 184–191.

45 Branting 1920, s. 187; Braun 1907; Hope & Atchley 1918. Hennes eget exemplar finns i Agnes Geijers bibliotek i Uppsala (jfr not 65). Sam Gabriellsson ägde ett exemplar, som han skänkte till stiftsgården i Rättvik. (Nu i privat ägo.)

Betlehem, var också trettondagsfärgen vit. Vid Kyndelsmäsodagen vittnar den hvita färgen om Marias jungfruliga renhet och om Kristus som världens ljus. Påskdagens hvita skrud minner om änglarna vid gravnen och deras budskap till kvinnorna om Kristi uppståndelse. Den hvita färgen på Kristi himmelfärdsdag är åter en erinran om de änglar, som visade sig på Oljeberget och om de hvita moln, i hvilka Herren uppfor till himmelen. Hvitt skulle äfven brukas på bekännares och heliga jungfrurs dagar för deras helighets och renhets skull samt på Allhelgonadagen med hänsyftning på alla dem som i ”sida hvita kläder och palmer i sina händer” voro stående ”inför stolen och inför Lammet”.

Svart ser hon som en sorg- och botfärg och violett som en bifärg till denna. Grönt har ingen särskild betydelse och har gult som bifärg.

Rödt tillhörde apostlarnas och martyrernas dagar, erinrande om att dessa utgjutit sitt blod för Kristus. Vid pingsthögtiden är den röda färgen symbol för de tungor, hvilka ”såsom eld” sänkte sig ned öfver apostlarna.

Beträffande det tidiga bruket i Sverige hänvisar hon till medeltida gåvobrev och inventarier och jämför med engelsk medeltida färgkannon.<sup>46</sup>

## Svenska textilateljéer med tillverkning av paramenta

### *Ersta*

I Stockholm grundades Ersta Diakonissanstalt år 1851 och 1880 utfördes deras första kyrkliga textilbeställning, något som samma år resulterade i bildandet av en Paramentförening. På västkusten instiftades Göteborgs paramentverkstad 1883, en ateljé främst initierad av präster. Dessa båda ateljéer hade som målsättning att sprida användningen av liturgiska textilier ut i församlingarna. Föreningen

---

<sup>46</sup> Branting 1920, s. 197–198.

Handarbetets Vänner bildades 1874, men inte förrän 1882 gjordes de första kyrkliga textilierna där, då till Uppsala domkyrka. Under 1880-talet tillverkades ytterligare tre antependier.<sup>47</sup> År 1904 började Textilateljé Licium sin verksamhet och 1912/1917 inledde AB Libraria sin tillverkning.<sup>48</sup> HV och Licium hade en omfattande profan textil-tillverkning.

### *Erstas kapell och de liturgiska färgerna*

Vid Ersta Diakonissanstalt hade man 1880 börjat tillverka liturgiska textilier. Erstas paramentverksamhet stöder sig på Wilhelm Löhes skrifter. Redan 1880 citeras han i *Olivebladet* av diakonissanstaltens föreståndare Johan Christoffer Bring. Verksamheten leddes de första tolv åren av diakonissan Louise Fryxell, som både broderade själv och organiserade verksamheten. Några systrar fick redan före 1883 resa till Tyskland för att sätta sig in i ämnet.<sup>49</sup> 1892 reste två andra medlemmar till Tyskland för att studera kyrkligt broderi. Den ena, fru Alida Heimburger f. Eckhoff (1839–1921), var handarbetslärarinna på Åhllinska skolan och blev 1892 ledare för Erstas paramentavdelning.<sup>50</sup>

Ersta skiljer sig från de andra svenska ateljéerna genom att diakonissanstalten hade en egen gudstjänstverksamhet och eget kapell. Detta invigdes 1872 och fick då ett rött antependium i traditionell utformning med två korslagda kvistar och IHS.<sup>51</sup> Detta finns endast dokumenterat på bild.<sup>52</sup> Möjligen hade man också ett svart antependi-

---

47 Till Tyska kyrkan i Stockholm och Skövde S:ta Helena (det senare utfört av Lilli Zickerman).

48 AB Libraria knutet till Sv. Kyrkans Diakonistyrelse, under Agda Österbergs ledning från 1926, 1920–1923 sammanslaget med Licium.

49 Rosenberg 1979, s. 205–206. En av dem var Ewa Beurling, enligt brev från M. E. Beck 1883.

50 *Olivebladet* 1921, nr 5, s. 67–68, dödsruna. Ersta arkiv D1J:2 (tidigare F1:J): ”En liten paramenthistorik.” Handskriven av Alida Heimburger 1892 ”Efter doktor Bring så varmt önskade det uppsade jag min plats till läsarets slut och öfvertog paramentet hösten 1892.”

51 Persson 2005, s. 20. Johannes Norrby är den förste som konsekvent använde begreppet kyrka i stället för kapell.

52 Ersta arkiv K VI ab 41 och 69. Årsberättelse 1888, s. 67: ”Till Diakonissanstaltens kapell gaf paramentföreningen en fullständig röd beklädnad att ersätta den, hvilken

um men det nämns ingenstans. Dock tillverkades tidigt altarklädselar i alla liturgiska färger till kapellet. Den gröna altarklädseln kom redan 1886, en ny röd 1888, en svart 1894 och en vit 1901.<sup>53</sup>

Den gröna altarklädseln från 1886 har antependium av grönt kläde med en broderad bild av den gode herden och ett bokstöd klätt med grönt kläde med ett broderat lamm.<sup>54</sup> Dessutom försågs altarringens knäfall liksom räcket på predikstolen med långa lister av grönt kläde, broderade med rosenslingor.<sup>55</sup> En röd uppsättning av kläde med rika broderier färdigställdes 1888.<sup>56</sup> Antependiet har en Kristusbild och ringkors med text ur Joh. 6:50. Även i rött gjordes långa lister med bårder av guldgula ax till altarring och predikstol. Svart altarklädsel tillkom 1894.<sup>57</sup> Antependiet är av svart kläde och har en mandorla med liljekors i silver samt passionsblommor i violett.

En vit altarklädsel skänktes till kapellet 1901 av paramentföreningen ”för att begagnas vid de största högtidsdagarna” skriver förestandaren Ernst Lönegren i jubileumsboken.<sup>58</sup> Även här har antependiet en Kristusframställning.<sup>59</sup> Det påminner starkt om ett ”Weisses Osterparament” från 1889 i S:t Laurentiuskirche i Neuendettelsau. Detta kan Alida Heimburger och hennes resällskap ha sett vid sitt besök 1892. Vit klädsel till altarring och predikstol har funnits, vilket

---

begagnats allt sedan templet öppnade sina portar.” 1882 hade man tillverkat ett antependium med bokstöd i svart och silver till Erstas nu rivna gravkapell.

53 Lönegren 1901, s. 175: ”Såsom gåfvor har kapellet fått mottaga trenne olika altarskrudar: en röd för de större högtiderna med deras efterfester, en grön för trinitatis-tiden samt en svart för fastlagstiden.” Efter senare ombyggnad av kapellet användes endast mittendelen av antependierna. Sidobårderna har gjorts om till altarbrun. Bokstöden finns kvar men mycket av de övriga textilierna har försvunnit.

54 Ersta arkiv D1J:2. Beställningar 1880–1897, s. 45, No 31. ”Se No 28 Ekshärad. Bearb. s. 23, Kirchenschmuck s. 19”; Kapsel i Agnes Geijers bibliotek. A. Brantings anteckningar: ”Grönt, segerlammet på boken?”

55 Ersta arkiv D1J:2. Beställningar 1880–1897. Bårder ”Se bearbetningar s. 22”.

56 Ersta arkiv D1J:2. Beställningar 1880–1897, s. 54, No 47; Kapsel i Agnes Geijers bibliotek. A. Brantings anteckningar: ”Diak. röda 1889.”

57 Ersta arkiv D1J:2. Beställningar 1880–1897, s. 73, No 78; *Utställning av kyrklig textil konst* 1929, s. 247; Kapsel i Agnes Geijers bibliotek, A. Brantings anteckningar.

58 Lönegren 1901, s. 175.

59 Förmodligen var antependiet från början av vit sidenatlas. Nu är broderierna monterade på en sidendamast från Venedig ”Rambaldi”, troligen bytt på 1960-talet. Rester av ett bokstöd av vit sidenatlas med gula applicerade klöverblad i hörnen är bevarat i Erstas museum.

framgår av flera fotografier tagna bland annat vid jubileet 1901.<sup>60</sup> Till den röda och vita altarklädseln syddes kalkkläden i vitt linne med rött respektive vitt silkebroderi. Först 1923 kompletterade man med violett altarklädsel till kapellet.<sup>61</sup> Ersta paramentförening använde alltså den egna kyrkan för att föra fram budskapet om de liturgiska färgerna. Den första kända gröna uppsättningen över huvud taget i modern tid är Erstas från 1886.

Lönegrens kommentar 1901 visar att man dittills betraktat rött som högtidsfärg, men att man nu såg den vita altarskruden som den allra högtidligaste.

År 1897 finner vi för första gången i Erstas beställningar en komplett uppsättning av predikstolskläden till en kyrka, Tvärred i Älvsborgs län.<sup>62</sup> Det gröna och vita gjordes i siden och det röda, violetta och svarta i kläde.

### *Erstas kontakter med HV*

En viss kontakt med HV tycks ha varit naturlig. HV-ledamoten Molly Rohtlieb var en av damerna i Diakonissarbetsföreningens direktion. Dessutom var hon sekreterare i ”Fruentimmersarbetsföreningen för Kina”, där hennes mor var skattmästare.<sup>63</sup> Hennes far Johannes Rohtlieb var, förutom Tyska församlingens kyrkoherde, också styrelseledamot och själasörjare på Ersta. Enligt Erstas beställningsbok utfördes HV:s violetta antependium till Tyska kyrkan 1887 på Ersta. Det finns upptaget både i HV:s årsberättelse och i Erstas förteckning över ”Expedierade beställningar”, där anteckningar finns om material och motiv men inte om brodöser.<sup>64</sup> Vi har också minnesanteckningar av Agnes Branting från ett besök på Ersta i början av 1890-talet, där

---

60 Avbildat i Raschzok 2004, s. 24.

61 Ersta arkiv. D1J:2. Beställningar 1913–38.

62 Predikstolskläden är huvudsakligen något som infördes i slutet av 1800-talet. De första jag känner till är från 1700-talet i Maria Magdalena kyrka i Stockholm. De är av en helt annan typ än de senare.

63 Sjöqvist 1977, s. 91.

64 Ersta arkiv D1J:2, Beställningar 1880–1897. No 39, s. 48.

man kan urskilja ett visst samarbete mellan HV och Ersta.<sup>65</sup> Agnes Brantings föredrag från 1893 ska ha funnits i Erstas bibliotek.

### *Göteborgs paramentverkstad*

Den tredje ateljén som började tillverka liturgiska textilier i Sverige på 1880-talet var Göteborgs paramentverkstad. Åren 1883 och 1884 utgav man månadsbladen *Parament-verkstadens bref*. Där behandlades paramenta ur olika aspekter, bl.a. de liturgiska färgernas användning. Ateljén var endast verksam fram till 1897 och hade sin största kundkrets i västkustlandskapen. Det var den enda ateljén som försåg kyrkorna med mässhakar före sekelskiftet.<sup>66</sup>

Redan på 1890-talet skaffades en hel serie av antependier och/eller predikstolskläden i alla de liturgiska färgerna till åtminstone två kyrkor. Nya kyrkan i Falkenberg, invigd 1892, där Elis Daniel Heüman var kyrkoherde, fick material från Göteborgs paramentverkstad till altarklädslar i alla fem färgerna, utförda i församlingen.<sup>67</sup> Till grannförsamlingen Vinbergs nybyggda kyrka anskaffades 1899 rött, svart, violett och grönt ”altarvelum” och predikstolskläde. Initiativtagare var med säkerhet kyrkoherde Gustaf Ludvig Björk, Heümans kusin.<sup>68</sup> I Uddevalla skaffades antependier och predikstolskläden i fyra färger 1897, bl.a. vitt.<sup>69</sup>

Göteborgs paramentverkstad var först med att leverera predikstols-

---

65 Agnes Geijers bibliotek (ägs av Vitterhetsakademien, f.n. deponerat i Upplandsmuseet). Kapsel: Anteckningar av Agnes Branting: ”C. Heideloff: *Les ornements du moyen age*. Nürnberg 1846, med stålstick mest arkitektur. Branting, A. 1893. Versteyl, Pfarrer H. A., *Die Kirchliche Leinwandstickerei. Musterblätter in Mittelalterl. Stil*. Düsseldorf 1878; Reklamaffisch med gotiska föremål från Theodor Prüfer Dessauer Strasse, Berlin Atelier für Kristliche Kunst.”

66 Endast svarta och violetta, hela eller monteringsfärdiga importerade från Paris.

67 Rosenberg 1979, s. 226 not 21; Heüman 1892.

68 Kyrkan i Laholm fick en violett mässhake, röda och gröna antependier och predikstolskläden 1896 senare kompletterade med violetta och svarta 1905 från Elisabeth Bastholms ateljé. De svarta textilierna från 1905 är daterade genom påskrift och etiketter, de violetta genom likhet med band och fransar. Jfr svart och violett i Uddevalla. Bastholms ateljé efterträdde Göteborgs paramentverkstad 1899–1913.

69 Något grönt kunde inte hittas vid besök 2009.

kläden och läktarkläden i alla de fem liturgiska färgerna.<sup>70</sup> Möjligen kan det vara för att sådana textilier saknades i kyrkorna och för att de var relativt små och inte alltför dyrbara och kanske inte heller så uppseendeväckande. Men annars gjordes predikstolskläden och bokdynor i samma färg och tyg som antependier.

### Föremålens vittnesbörd

Min kartläggning av textilier tillverkade 1880–1930 visar när växlingen av de liturgiska färgerna på ett medvetet sätt åter kommer in i Svenska kyrkan.<sup>71</sup> Det är huvudsakligen produktionen vid de två ateljéer som leddes av Agnes Branting som vittnar om detta.

Under hela den undersökta tiden dominerade den röda färgen produktionen hos alla ateljéer. Det verkligt nya är återupptagandet av den vita och den gröna liturgiska färgen. Av HV:s 52 antependier tillverkade före 1904, då Agnes Branting lämnade HV, är ungefär två tredjedelar röda.<sup>72</sup> Endast fem antependier är svarta, tre violetta, tre gröna och ett enda är vitt.<sup>73</sup> Under perioden 1905–1930 är de flesta av HV:s antependier röda, sju violetta och lika många svarta.<sup>74</sup> Fyra är gröna, men märkligt nog finns inget vitt.<sup>75</sup> Det vita antependium som HV visade på Stockholmsutställningen 1897 och i Paris 1900 verkar vara deras enda vita.<sup>76</sup>

Från Licium har från hösten 1904 till och med 1930 sammanlagt

---

70 Exempel på läktarkläden finns i Hagakyrkan och Oscar Fredriks kyrka i Göteborg.

71 Underlag till kommande doktorsavhandling.

72 36 röda. Ett grönt antependium av Sofia Gisberg avslutades 1905.

73 Båda från 1897. Två violetta antependier, till Tyska kyrkan 1888 och Roslagskulla 1900, är sannolikt utförda på Ersta.

74 25 st. saknar uppgift om färg.

75 Från HV finns ett blått till Karlskrona amiralitetskyrka 1911.

76 Vart detta senare tog vägen är inte känt. Det kan möjligen vara det som skickades till en utställning i Buenos Aires 1908. Nordiska museets arkiv, HV-arkivet KIII:1. Fotografier 1882–1920, s. 25. Paris 1900. HV-arkivet "Vit låda". Brevkopior 1908–10, 2/6 1908. Vitt antependium och mässhake till Svenska Gustavskyrkan 1911 utfördes i Köpenhamn efter en skiss från HV.

535 antependier antecknats.<sup>77</sup> Nästan hälften, 253 stycken, är röda, 84 är svarta, 64 violetta, 69 gröna, endast 32 stycken är vita och fem blå.

Endast två vita antependier från Göteborgs paramentverkstad är kända, Falkenberg 1892 och Uddevalla 1897, de allra tidigaste i min undersökning.

Tidigt beställdes vita textilier till nybyggda Stockholmskyrkor. Ett antependium med bokstöd gjordes på Ersta till Matteus kyrka 1904 (men mässhakarna var violetta).<sup>78</sup> Gustaf Vasa kyrka fick 1906 ett vitt antependium med bokdynor från Licium, dessutom ett rött och ett svart antependium.<sup>79</sup> Till Gustaf Vasa kyrka bör beställningen av de första textilierna ha gjorts innan församlingens första kyrkoherde Hans Emil Hallberg kom.<sup>80</sup> Båda dessa församlingar avskildes från Adolf Fredriks församling 1906, där den högkyrkliga E. D. Heüman var kyrkoherde, vilket säkert kan ha bidragit till valet av den vita färgen.<sup>81</sup> Licium gjorde också vita antependier 1906 till Sperlingsholms slottskapell och till Stockholmsutställningen 1909.<sup>82</sup>

Mässhakar började åter tillverkas vid svenska ateljéer omkring år 1900. De första var röda och violetta. Vita mässhakar förekommer inte särskilt ofta under de första årtiondena på 1900-talet. Flera vita gick till Stockholmskyrkor. Ersta gjorde sina första vita mässhakar till Gustaf Vasa kyrka 1906<sup>83</sup> och till Jakobs kyrka 1912.<sup>84</sup> HV gjorde vita mässhakar till Storkyrkan i Stockholm 1907.<sup>85</sup> Sedan dröjde det

---

77 41 st. saknar uppgift om färg.

78 Från Licium tillkom sedan antependier och mässhakar i rött 1924 och i svart 1926. Bohr 1946, s. 201–202, 236.

79 Röda, violetta och gröna mässhakar beställdes från Licium först 1925.

80 Hedlund 1943, s. 144. Hans Emil Hallberg valdes 1906 och installerades 10/3 1907. Byggn. kommittén prot. 19/10 1906. Pris på antependierna.

81 Hedlund 1943, s. 138, 144. Elis Daniel Heüman var hovpredikant och kyrkoherde i Adolf Fredriks församling 1892–1906. Han var ordförande i kyrkobyggnadskommittén.

82 1914 sålt till Klara kyrka.

83 Endast en finns kvar i kyrkan.

84 Branting 1920, s. 174, bild 146.

85 Mässhakarna till Storkyrkan levererades inte i färdigt skick förrän 1908.

till 1929, innan Engelbrektskyrkan 1929 beställde två vita mässhakar från HV.<sup>86</sup> Liciums första vita mässhakar, som redan 1909 visats på utställning i Stockholm, såldes 1910 till Malmö S:t Petri kyrka.<sup>87</sup> Av de omkring 400 mässhakar som tillverkades på Licium före 1930 är ungefär lika många röda som vita, 130 respektive 127 stycken, 28 svarta, 96 violetta och 37 gröna.

Det var det tidiga 1900-talets yngre högkyrkliga, liturgiskt intresserade präster som låg bakom beställningar av de första vita textilierna, t.ex. E. D. Heüman till Falkenberg's nya kyrka, Matteus och Gustaf Vasa kyrkor i Stockholm, Albert Lysander till Malmö S:t Petri. År 1913 gjorde Licium två vita mässhakar till Hedvig Eleonora kyrka. Där fanns redan en vit mässhake importerad av Elis Schröderheim, troligen från Österrike, okänt när.<sup>88</sup>

Till Uppenbarelskyrkan i Saltsjöbaden, invigd 1913, beställdes endast en vit och en violett mässhake, som båda bars vid invigningen 1913.<sup>89</sup> Här var det troligen Agnes Brantings kontakt med arkitekten Ferdinand Boberg som låg bakom beställningen.<sup>90</sup>

Från Licium gick de första kända gröna antependierna till Lovö kyrka 1907, Maria Magdalena kyrka i Stockholm, kyrkorna i Ösmo och Glanshammar 1911. De var alla komponerade av Sofia Gisberg. Gröna antependier komponerade av Agnes Branting gjordes till kyrkorna i Mora 1912, Nysund 1913 och Danvikshem 1915. Det stora genomslaget kom sedan under 1920-talet med ett 60-tal gröna antependier ritade av Sofia Widén och Elin Petersson.

De första gröna mässhakarna tycks ha tillverkats av Licium till Dalarö kyrka 1914 samt till Valdemarsviks kyrka 1918 och Svenska kyrkan i London 1919, alltså relativt sent. På 1920-talet ökade till-

---

86 Och möjligen en gråvit utställningsmässhake 1925.

87 Stockholms dagblad 22/11 1910. De första vita i Lunds stift.

88 Originaltyget har 1994 täckts med ett nytt siden vid en renovering hos Licium (RAÅ Dnr 331-2711-1994). En vit mässhake i Färentuna, som har samma tyg som originaltyget, är märkt "Fellinger & Hassinger, Wien". Kilstrom 1987, s. 19 anger att den inköpts i Frankrike.

89 Övriga färger skaffades inte förrän efter 1946.

90 Ingen korrespondens i ärendet finns bevarad, men en del uppgifter Liciums i beställningsböcker.

verkningen av gröna och vita mässhakar hos Licum. Då börjar också Libraria tillverka en mängd gröna och vita textilier.

### *Alla de fem liturgiska färgerna till samma kyrka*

Mässhakar i alla de fem liturgiska färgerna gjordes till S:t Lars kyrka i Linköping mellan 1926 och 1932 men endast ett antependium, i svart. Mellan donatorn Henric Westman och Agnes Branting finns brev- växling bevarad, ända från den första beställningen på våren 1926. Agnes Branting själv skötte korrespondensen fram till veckorna före sin död 1930.<sup>91</sup> Hon föreslog som första färg vitt, men Westman föredrog röda högtidsmässhakar.<sup>92</sup> Agnes Branting skriver: ”Beträffande färgvalet är jag verkligen vacklande. Den ena såväl som den andra är ju vacker”.<sup>93</sup> De föreslagna lovsångstexterna ur Uppenbarelseboken tyder på att Agnes Branting och Sofia Widén, som utfört skisserna, såg dem som högtidsmässhakar och inte som pingst- eller martyrskrudar. Henric Westman betraktade fortfarande rött som högtidsfärg. Först året därpå uppmärksammade kyrkoherden i Vreta kloster, Sixten Dahlquist, honom på kyrkans gamla färgkanon. Han skrev med stor entusiasm en ”broschyr” om detta, vars tryckning och distribution till alla församlingar i hela stiftet bekostades av Westman.<sup>94</sup> Alla illustrationer i denna broschyr kom från Liciums nyproduktion. Westman beställde som andra färg två gröna mässhakar 1928. De vita mässhakarna som beställdes sist, 1932, har olika Mariamotiv.<sup>95</sup>

Sixten Dahlquist, från 1924 kyrkoherde i Vreta kloster, var mycket intresserad och aktiv i fråga om liturgi och konst. Bland annat var han sekreterare i den sektion inom Kyrkosångens Vänner i Linköpings stift, som i början av 30-talet arbetade med ”Kyrklig Skrud och

---

91 LSB, Vallaarkivet. Westman. 1937:11. Brev från Agnes Branting, Licum, nr 18, 23/3 1930. Därefter sköts korrespondensen av Sofia Widén.

92 LSB, Vallaarkivet. Westman. 1937:11. Brev från Agnes Branting, Licum, nr 1, 27/3 1926. Där framgår att det är vita skisser det handlar om.

93 LSB, Vallaarkivet. Westman. 1937:11. Brev från Agnes Branting, Licum, nr 1, 27/3 1926.

94 Dahlquist 1927.

95 Någon tanke på blått som Mariafärg förekom inte vid denna tid.

Prydning”.<sup>96</sup> I Vreta klostets kyrkoarkiv finns korrespondens från 1924 till 1931 mellan Sixten Dahlquist och Licium bevarad (ca 50 brev).<sup>97</sup> Den gäller beställningen av vita mässhakar och gröna textilier samt en ny svart prästkappa till kyrkan, som i samband med restaureringen 1917 redan fått nya röda textilier från Licium.

Licium tillverkade på 1920-talet vita, violetta och gröna mässhakar och antependier som komplettering till äldre röda och svarta skrudar till domkyrkorna i Uppsala 1924–1925, Växjö 1927–1930 och Lund 1923, 1929 och 1930. Linköping fick röda, violetta och gröna mässhakar 1929–1930.<sup>98</sup> Till pingst 1928 hade Ersta redan levererat två vita mässhakar dit. De hade som motiv en duva och var beställda av domprost Sven Carlsson.<sup>99</sup> Svarta 1800-talsmässhakar fanns redan i kyrkorna. Övriga domkyrkor skaffade inte särskilt mycket under denna period.<sup>100</sup> Vita mässhakar inköptes från Licium till Strängnäs domkyrka 1921 (genom Simon Lüders), till Härnösands domkyrka och Västerås domkyrka 1927.

### *Blått som liturgisk färg*

Wilhelm Löhe hade redan på 1850-talet förespråkat blått som alternativ till svart på vissa dagar, men hans efterföljare i Tyskland tycks aldrig ha tagit fasta på detta.<sup>101</sup> Blå liturgisk färg som alternativ till violett under advent och fastan slog inte igenom under Agnes Brantings levnad, men en viss diskussion hade redan förekommit. Domkyrkosysselman Mats Åmark i Uppsala nämner så tidigt som 1922 i förbigående den blå färgen i svensk tradition i sin artikel *Våra*

---

96 UUB. Kyrkosångens Vänner 428 B; LSB. Sixten Martin Dahlquists arkiv 1888–1977, vol. 20.

97 VALA. Vreta församling. Arkiv. N III. Div. handlingar rörande inventarier. Licium 1924–1931. Brev från Agnes Branting till Sixten Dahlquist och vice versa.

98 Estham 2001, s. 152–154, fig. 89–92.

99 Estham 2001, s. 150, fig. 87.

100 Göteborgs domkyrka har tidiga 1900-talstextilier i alla färger från diverse olika Göteborgsfirmor. Det svarta antependiet är förmodligen från Elisabets Bastholm.

101 Schrader 1999, s. 18.

*kyrkors helgd och vård*.<sup>102</sup> Redan 1921 finns brev från Samuel Gabrielson till Agnes Branting där han berättar att han använde blå skrud i Älvdalen under fasta och advent.<sup>103</sup> Sofia Widén, som ledde Licum efter Brantings död, har i ett brev till Bengt Stolt berättat att Agnes Branting i slutet av sin levnad inte varit helt främmande för tanken på blå textilier.<sup>104</sup> Men inte förrän på 1930-talet återupptogs bruket av blått som alternativ till violett under advent och fastan.<sup>105</sup> Flera av de första som då beställde blå liturgiska textilier från Licum tillhörde Societas Sanctae Birgittae.

Licum gjorde endast fem blå antependier före 1930.<sup>106</sup> Under första delen av 1900-talet började man åter i större utsträckning låta döpa barn i kyrkan.<sup>107</sup> I samband med detta inrättades särskilda dopaltaren i en del kyrkor.<sup>108</sup> Min dokumentation visar att det redan 1928 gjordes ett blått antependium till ett dopaltare i Västanfors kyrka och 1929 till ett altare i det nyinrättade dopkapellet i Vaksala kyrka. Till ett litet altare framför den medeltida Mariaskulpturen i Glava kyrka skaffades 1930 ett blått antependium, och man kan på bilder se att dopfunten placerats framför detta altare. Dessa är de första dokumenterade exemplen på dopaltaren.<sup>109</sup> År 1923 gjordes ett blått antependium till Södra BB Stockholm, också detta förmodligen avsett

---

102 Åmark 1922, s. 29.

103 Agnes Geijers bibliotek i Upplandsmuseet. Kapsel AB Föredrag och anteckningar. Brev från Sam Gabrielson 2/1 och 4/4 1922.

104 Brev från Sofia Widén till Bengt Stolt 1951: "Agnes Branting började på äldre dagar luta åt denna åsikt." För denna uppgift tackar jag Bengt Stolt som äger brevet.

105 Två mässhakar 1933 i Västerås domkyrka, antependium 1935 och två mässhakar 1937 i S:t Görans kyrka, Stockholm.

106 Från Licum beställde Fru Auga Nilsson 1922 för Kyrkliga ungdomskretsen i Råsunda 3,30 m blått tyg till antependium med okänt resultat. Lindesbergs församling beställde ett blått till sakristian 1929; Ekström, G. 1976, s. 79. Ett blått antependium från Licum beställdes 1932 till det dåvarande dopaltaret i Västerås domkyrka.

107 I städerna döptes mängder av barn i kyrkorummet men såsom "fattigdop". Uppgift av Göran Kåring.

108 Stolt 2011, s. 137 ff.

109 ATA. Vaksala kyrkas dopaltare finns på bild. Vid invigningen döptes kyrkoherdens son Andreas Ehn av ärkebiskopen. Uppgift genom Märit Ehn; Stolt 2011, s. 137 ff; Ekström, G. 1976, s. 79. Ett blått antependium från Licum beställdes 1932 till det dåvarande dopaltaret i Västerås domkyrka.

att användas vid barndop. Varför man valde just blå färg till dessa antependier framgår ingenstans.

### *Liturgisk färgkanon - sammanfattande kommentar*

Kunskapen om hur de liturgiska färgerna tolkas fördes ut till både präster och textilkonstnärer genom föredrag och undervisning och genom artiklar och småskrifter, sådana som G. T. Lundblads 1891, Agnes Brantings 1892/93 och Sixten Dahlqvists 1927. Dessa författare hade i sin tur påverkats av tyska och engelska forskare och författare. I praktiken hade de liturgiska färgerna först lanserats på västkusten genom Göteborgs paramentverkstad under 1880–1890-talen, hos Ersta genom tillverkning för det egna kapellet 1886–1901 samt av HV under Agnes Brantings ledning på Stockholmsutställningen 1897.

Några skriftliga motiveringar till varför Agnes Branting engagerade sig i sakrala textilier och liturgisk färgkanon har jag inte funnit. Hon var mycket beläst och följde aktuell litteratur i ämnet. Genom sina resor i Europa kom hon tidigt i kontakt med aktuella strömningar inom området. Mina undersökningar av liturgiska textilier i Sverige under perioden 1880–1930 visar de konkreta följderna av detta intresse. De första vita antependierna tillkom redan 1892 (Göteborgs parament), 1897 (HV) och 1901 (Ersta). De första gröna kom 1886 (Ersta), 1892 (Göteborgs parament) och 1896 (HV). Hos Licium gjordes redan från början 1904 textilier i alla liturgiska färger. Under 1900-talets första årtionden började alla färgerna tas upp, den vita färgen som högtidsfärg i flera fall i samband med att nya kyrkor byggdes. De flesta gröna textilierna från Licium tillkom i samband med kyrkorestaureringar/ombyggnader. Flera beställningar av vita mässhakar och antependier i början på 1900-talet kan kopplas till engagerade högkyrkliga, liturgiskt intresserade präster. Mina undersökningar visar att tillverkningen av vita och gröna textilier ökade markant under de sista åren på 1920-talet och i början av 1930-talet. Jag kan också se en spridning över hela landet. Detta skedde alltså innan både Gustaf Lindbergs och Gunnar Rosendals skrifter om kyrkoåret gavs ut (jfr Bexell 2015).

Hos Licism och Libraria ökade beställningarna av vita antependier och mässhakar mest under slutet av 1920-talet. De följdes av en ökning av gröna textilier. Den ateljé som utförde flest gröna och vita mässhakar omkring 1930 var Libraria.

Blått som liturgisk färg diskuterades redan i början av 1920-talet, men blå mässhakar tillverkades inte förrän 1933. Till dopaltaren skaffades blå antependier redan i slutet av 1920-talet. Varför en mild blå färg valdes finns inga uppgifter om, möjligen sågs den som neutral i förhållande till de andra liturgiska färgerna.

Röda textilier dominerade dock produktionen vid alla ateljéer. Om man ser till hur frekvent de olika färgerna kunde användas under kyrkoåret i början av 1900-talet, skulle röd skrud kunna användas på tre till fem söndagar eller helgdagar och vit på 16 eller 17, svart upp till sex dagar, violett omkring tio söndagar och grön högst 30 söndagar under kyrkoåret. Variationen beror på hur de olika stora helgerna infaller och när man ansåg att violett kunde användas i stället för svart eller grönt. Detta gällde främst altarets textilier. Mässhake användes inte varje söndag. I varje fall visar detta att anskaffandet av röda textilier inte stod i proportion till möjlig användningsfrekvens. Det stärker alltså hypotesen att man tänkt sig en användning vid flera tillfällen än annandag jul, pingsten och reformationsdagen eller missionsdagen. Dessutom fanns i många kyrkor fortfarande fullt användbara äldre röda mässhakar och antependier. Man fortsatte alltså att betrakta den röda färgen som en högtidsfärg tills den vita börjar slå igenom i slutet av 1920-talet.

Trots att HV redan före sekelskiftet lanserat alla liturgiska färger, dominerar röda föremål produktionen även där. Sedan Agnes Branting lämnat HV kan vi se att intresset för de liturgiska färgerna avtog hos HV. Nästan alla antependier därifrån är sedan röda eller svarta och inget vitt. Av deras sex gröna är högst fyra tillkomna efter Agnes Brantings och Sofia Gisbergs tid.

Agnes Branting hade kontakt med många präster, bl.a. Sixten Dahlqvist i Vreta, både genom beställningar till klosterkyrkan och vid utgivningen 1927 av hans lilla skrift om de liturgiska färgerna. Den spreds till alla församlingar i Linköpings stift.

Medvetenheten om liturgiska färger hos församlingar och prästerskap väcktes successivt och skulle komma att öka och bli något självklart under resten av 1900-talet. Även om intresset först slog rot bland präster med högkyrklig och unglyrklig inriktning spred det sig snart till bredare lager i församlingarna i hela landet. Agnes Brantings engagerade insatser som ateljéledare och skribent ligger i hög grad bakom detta.

## Summary

Margareta Ridderstedt, doctoral student  
University of Stockholm, Sweden  
margareta.ridderstedt@gmail.com

### *Agnes Branting and the Return of Liturgical Colours in the Church of Sweden*

Agnes Branting (1862–1930) was instrumental in reintroducing liturgical colours in the Church of Sweden. She was not alone, but through her position as leader of two major ateliers – Handarbetets Vänner and Licism – she played a key role in transmitting knowledge and interest to the parishes.

Branting was educated in Stockholm and matriculated in 1883 as one of the first two art teachers in Sweden with textiles as speciality. In 1891 she was made director of Handarbetets Vänner ("The Friends of Handicraft"), whose manufacture of church textiles now got off the ground. After a study trip to Germany in 1892, Branting gave a lecture to the Svenska Slöjdföreningen ("Swedish Crafts Society"), which came to form the basis for the subsequent development of sacral textile art in Sweden due to her insistence on five principal liturgical colours. In 1904 she founded the atelier Licism in Stockholm.

A "restoration of Lutheran paramentics" had been inaugurated in Germany already in 1857 by Wilhelm Löhe. In Sweden, one of the first to interest himself in the matter was U. L. Ullman, bishop of Strängnäs 1889–1927. Ullman wanted especially to promote and im-

prove the observation of the liturgical year in worship. The leading textile artists in Sweden were women who studied both German Roman Catholic and Protestant writings as well as English texts: Hanna Winge, Molly Rohtlieb and Agnes Branting. High Church priests joined the movement which grew steadily, and in 1924 the cathedral of Uppsala, with the approval of Archbishop Nathan Söderblom, ordered vestments in three colours from Licism. Not long before, in 1920, Agnes Branting had published a booklet on "Vestments in Swedish churches from early times until the year 1900", where she describes the characteristics and uses of the main colours in a poetic manner.

The main ateliers in Sweden were: Ersta, Stockholm, which started production in 1880; Handarbetets Vänner (HV), Stockholm, which made its first liturgical textiles in 1882; Göteborgs paramentverkstad, which started in 1883; Licism, Stockholm, which started in 1904; and Libraria, Stockholm, which was founded in 1917. Both HV and Licism also produced a large amount of textiles for secular use.

Ersta was an institution for deaconesses and was strongly influenced by Wilhelm Löhe. It is different from the other ateliers in that it had its own chapel and worship services. By 1901 the chapel had altar frontals (antependia) in four of the major colours: red, green, black and white (purple was added in 1923). Ersta had intimate ties to HV. However, Göteborgs paramentverkstad, which was only active until 1897, was the first to manufacture altar frontals and pulpit cloths in all the five liturgical colours.

My inventory of liturgical textiles manufactured 1880–1930 reveals when the conscious alternation of liturgical colours took hold in the Church of Sweden. Throughout this period, the colour red dominates. This had for long been perceived as the most festal colour. What one has to look out for is the production and sale of white and green. The earliest white altar frontals were made by Göteborgs paramentverkstad in 1892 and 1897, for Falkenberg and Uddevalla respectively. After that, it was new churches in Stockholm that ordered white: Matteus in 1904, Gustaf Vasa in 1906.

Chasubles only began to be produced by Swedish ateliers again

around the year 1900. The first were red and violet. Gustaf Vasa Church in Stockholm got a white chasuble in 1906, Storkyrkan ("The Major Church", became the cathedral of Stockholm in 1942) got one in 1907 and St. Jacob in 1912. In Malmö, St. Petri Church bought a white chasuble from Licium in 1910. It was young High Church priests who acquired the first white textiles.

When the church of St. Lars in Linköping ordered chasubles in all the five colours from Licium between 1926 and 1932, correspondence reveals that the donor, Henric Westman, still regarded red as primarily a festal colour, not a colour specifically for Pentecost and the celebration of martyr saints.

Blue was introduced late, even though Löhe already in the 1850s had advocated it as an alternative to black on certain days. The priest Samuel Gabrielsson mentions in a letter 1921 to Agnes Branting that he used blue during Lent and Advent, but it was not really adopted as an alternative to violet until the 1930s. Licium produced only five blue altar frontals before 1930, made for baptismal altars.

Knowledge about the meaning and significance of the liturgical colours was disseminated to both priests and textile artists through lectures, articles and brochures starting around 1890. Why this happened or why Agnes Branting early became active in the movement is hard to say. It is clear that the influence from Germany and England was considerable. It is also clear that the use of liturgical colours was well established long before Gustaf Lindberg and Gunnar Rosendal published their influential books on the liturgical year (in 1937 and 1940, respectively). Nowadays the liturgical canon of colours is thoroughly rooted in the Church of Sweden as a whole.

### Käll- och litteraturförteckning

Alm, Göran, 1974, *Enkel men värdig. Metodistisk kyrkoarkitektur i Sverige 1869–1910*, Stockholm.

Beck, Martin Eugen, 1869, *Musterblätter für Kirchliche Stickerei*, Leipzig.

Bexell, Oloph, 1987, *Liturgiins teologi hos U. L. Ullman* (Bibliotheca theologiae practicae, 42). Diss, Uppsala universitet. Uppsala.

Bexell, Oloph, 1988, "Gudstjänstlivets förnyelse kring sekelskiftet", *Hedvig Eleonora församlingsblad*, Julen 1988.

- Bexell, Oloph, 1992, "Serenius och Ullman – två biskopar med internationell inspiration", *Öppna gränser. Ekumeniskt och europeiskt i Strängnäs stift genom tiderna*, red. Samuel Rubenson (Skrifter utgivna av Samfundet Pro fide et christianismo, 14). Stockholm, s. 131–149.
- Bexell, Oloph, 2015, "Det svenska kyrkoåret under de senaste två hundra åren. Förändringar och revitalisering". *Kyrkohistorisk Årsskrift* 115, s. 35–57.
- Bohrn, Erik, 1946, *Matteus kyrka i Stockholm. Konsthistoriskt inventarium* (Sveriges kyrkor, 60. 5:3). Stockholm.
- Branting, Agnes, 1893, "Om kyrklig textil konst. Föredrag hållet i Svenska Slöjdföreningen 1892", *Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen 1893* [även utgivet som särtryck 1894].
- Branting, Agnes, 1920, *Textil skrud i svenska kyrkor från äldre tid till 1900*. Stockholm.
- Braun, Joseph, 1907, *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient*. Freiburg. *Christliches Kunstblatt für Kirche, Schule und Haus*, Lahr.
- Dahlquist, Sixten, 1927, *Vanlig skrud och prydnad. Ett försök till förklaring av mässskurdens uppkomst och till förståelse av dess innebörd med särskild hänsyn till förhållandena i vår svenska kyrka*. Linköping.
- Davidson, David, 1890, *Hvad vilja Paramentikens vänner? Kort framställning af paramentikens grundläror i frågor och svar*. Göteborg.
- Ekström, Gunnar, 1976, *Västerås domkyrkas inventarier genom tiderna* (Västerås kultur- nämnds skriftserie, 3). Västerås.
- Estham, Inger, 1976, *Kyrkliga textilier, arv, utveckling och vård*. Under medverkan av Gertrud Ingers och Gerd Reimers. Stockholm.
- Estham, Inger, 1988, "Eighty Years of Pietas", *Opera Textilia variorum temporum, to honour Agnes Geijer on her ninetieth birthday 26th October 1988*, red. Inger Estham & Margareta Nockert (Statens historiska museum. Studies, 8). Stockholm, s. 17–22.
- Estham, Inger, 1992, "Från kungens slott till nyklassicismens sockenkyrka. Några tankar kring den mässhake, som brukar kallas 'psalmbokspärm'", *Från romanik till nygotik*, [red. Marian Ullén]. Stockholm, s. 125–132.
- Estham, Inger, 2001, "Domkyrkans textilier från medeltid till nutid", i Åke Nisbeth & Inger Estham, *Linköpings domkyrka*, bd 3: *Inledning och inventarier* (Sveriges kyrkor, 225). Linköping.
- Estham, Inger, 2005, "Den kyrkliga textilkonstens förnyelse", *Sveriges kyrkohistoria* bd 8: *Religionsfrihetens och ekumenikens tid*, red. Ingmar Brohed. Stockholm.
- Geiger, Erika, 2003, *Wilhelm Löhe (1808–1872). Leben – Werk – Wirkung* (Testes et testimonia veritatis, 3). Neuendettelsau.
- Gisberg, Sofia, 1910, "Svensk textilkonst", i Carl Bendix & Erik Folcker, *Det svenska konsthantverket 1909. Allmänna svenska utställningen för konsthantverk och konstindustri i Stockholm*. Stockholm.
- Hagberg, Markus, 2006, "Bidrag till frågan om den kyrkliga skrudens återinförande i Skara stift", *Skara Stiftshistoriska Sällskaps medlemsblad*, 2006:2.
- Hedlund, Samuel, 1943, *Gustav Vasa kyrka i Stockholm* (Sveriges kyrkor, Stockholm, 55. 5:2). Stockholm.
- Heüman, Elis D., 1892, *Falkenbergs nya kyrka. En beskrifning på invigningsdagen*, Falkenberg.
- Hope, Wm. St. John & Atchley, E. G. Cuthbert F., 1918, *English Liturgical Colours*. London & New York.

- Kilström, Bengt Ingmar, 1990, *Högkyrkligheten i Sverige och Finland under 1900-talet*. Delsbo.
- Lindberg, Gustaf, 1937, *Kyrkans heliga år. En historisk-principiell undersökning med särskild hänsyn till det svenska kyrkoåret*. Stockholm.
- Lundblad, G[ustaf] T[eodor], 1891, *Om kyrkliga prydnader och särskildt de s.k. paramenterna*. Inledningsföredrag hållet i Skara d. 30 april 1891. Skara.
- Lundwall, Eva, 2003, *Den ljusskygga textilkonsten. Textilkonservering under 1900-talet*. Stockholm.
- Lönegren, Ernst, 1901, *Minnesskrift till Svenska Diakonissanstaltens femtioårs-jubileum*. Stockholm.
- Meurer, Moritz, 1867, *Altarschmuck. Ein Beitrag zur Paramentik in der evangelischen Kirche*, Leipzig.
- Olivebladet: månadsblad från Ersta diakonissanstalt i Stockholm.*
- Parament-verkstadsens bref. Månadsblad, utgifvet åren 1883 och 1884, innefattande grundlinien till läran om kyrkoprydnad*, Göteborg.
- Persson, Gudrun, 2005, *Vad Specieriksdalern blev värd. Om tillkomsten av Ersta kyrka och dess fortsatta historia*. Stockholm.
- Pugin, Augustus Welby Northmore, 1868, *Glossary of ecclesiastical ornaments and costume, compiled from ancient authorities and examples, enlarged and revised by Bernard Smith*. London.
- The Queen, the Lady's Newspaper.*
- Raschzok, Klaus, 2004, "Die Kunst der Bereitung: Paramentik", *Paramente im Wandel der Zeit. Textile Kirchenkunst aus Neuendettelsau 1858–2004*, red. Karl-Günter Beringer, Klaus Raschzok & Hans Rössler (Neuendettelsauer Hefte, 2). Neuendettelsau, s. 19–36.
- Ridderstedt, Margareta, 2015, "Agnes Branting", *Konstnärlig kultur: Agnes Geijer och textilforskningen*, red. Margareta Nockert. Uppsala.
- Rosenberg, Sven-Åke, 1979, *Släpet på hans mantel. En bok om kyrklig textilkonst*. Stockholm.
- Rosendal, Gunnar, 1940, *Nådens år. En kyrkokalender*. Osby.
- Schrader, Anja, 1999, *Evangelische Paramentik im 19. Jahrhundert*. Braunschweig.
- Sjöqvist, Kerstin, 1977, *Deras händers verk. Om syföreningarnas arbete*. Stockholm.
- Stolt, Bengt, 1964, *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*. Stockholm.
- Stolt, Bengt, 2011, "Dopaltaret", *Dop = Svenskt Gudstjänstliv* 86, s. 137–152.
- Utställning av kyrklig textil konst i Sverige under åtta århundraden i Liljevalchs konsthall, Stockholm, den 5–27 januari 1929*, [red. Carl af Ugglas] (Liljevalchs katalog, 75; Historiska museets katalog, [8]). Stockholm.
- von Zweigbergk, Eva m.fl., 1974, *Handarbetets Vänner 100 år, 17 maj–22 september 1974* [opag.] (Liljevalchs katalog, 315). Stockholm.
- Wollin, Nils G., 1951, *Från ritkola till konstfackkola. Konstindustriell undervisning under ett sekel*. Stockholm.
- Åmark, Mats, 1922, *Våra kyrkors helgd och vård* (Små instruktionsböcker, 2). Stockholm.

## *Arkiv*

- ATA Antikvarisk topografiska arkivet, Stockholm
  - Agnes Brantings personarkiv
- Centrum för Näringslivshistoria, Stockholm
  - Ersta Diakonisällskaps arkiv
- KB Kungliga biblioteket, Stockholm
- Nordiska museets arkiv, Stockholm
  - HV-Licium-arkivet
  - Carin Wästbergs personarkiv
- VALA Landsarkivet i Vadstena
  - Vreta klostrets församlingsarkiv
- LSB Linköpings Stifts- och landsarkiv
  - Valla-arkivet
  - Sixten Martin Dahlquists arkiv
- Upplandsmuseet
  - Agnes Geijers bibliotek
- UUB Uppsala Universitetsbibliotek
  - UUB NSS Nathan Söderbloms samling
  - K.S.V. Kyrkosångens vänners centralkommitté